

САДЫР АКЕ

Макалада инсандын теги, XIX кылымдын жарымынан XX кылымдын башында коомго аралашып, чындыкты түз бетке айткан фактылары, калыс болуп элдик инсан болгону далилдүү даректер менен берилет. Ошондой эле Мамлекеттик чегара бөлүшүүдөгү дипломаттык багытта барандуу кызмат өтөгөнү белгиленет.

Теги: Саяк-Сарык, Кааба, Түнтөй-Шыкмамат –Кудаш бий-Кожояр-Асказан (Коңураш)-Күлүк-Абилет-Майназар-Жолболду-Садыр.

Түз сүйлөп, бетке айтканы менен айырмаланган инсан.

Көтмалдыга чоң топко адеп барганда кадимки Баяке: (Шабдан жигити): Тетиги аңырайган немеңер ким дегенде: (өңү серт киши экен)

Атам Жолболду, өзүм Садырмын.

Атасы жок эли менен жат болгон,

Ага ини менен кас болгон,

Арам ишке маш болгон,

Бычтырып салып ат болгон.

Ак төбөл карыш тебетей кийген,

Баяке деген сен болуп жүрбөгүн.

дегенде топтогулар сооп кылды дешкен экен. Дагы бир чоң топко барганда Сарыбагыштын чоң манабы Чоко араба менен келип, өргөсүндө керебетте жатканда топту башкарган Садыр: Иттен көлөкө талашып жатканды карап тура беребизби, топту баштагыла деп Чоконун шаштысын кетирет. Кечинде эмне кылаар экен деген сөздөр болот. Айткандай эле Чоко чакыртат. Балалуу боло элек экен, бата сурайт. Адегенде куржунга салып жүргөн балам жок, деп кайра жибип батасын берет. Бир жылдан кийин 35 жашында бала көрөт (Аты Казы Чоконун ашын бергенде желдең Үкүнүн каракашкасы чыккан).

Саяк Кангелди болуштун туугандары тең ата болуп, бир жагы Чыныбай султанга таянып, (Кангелдинин кызы Чыныбайдын токолу болгон) Садыр Акеге камчы салышкан. Аке ойозго арызданганда экөө танып, жан берүүгө барат. Садыр Аке тебетейин жерге уруп “Ээ кудай! Булардыкы чын болсо мени ал, меники чын болсо буларды ал” –деп чачылыптыр. Эки жылга жетпей экөө тең өлүптүр.

Коңшу казактан бирөө кулагын кесип салып, кыргызга доо коёт. Сыркоолоп суу ичип, ак шапак болгон Садыр Аке элдин өтүнүчү менен барып, чырды териштирип, “Бир эмес эки кулагынды кесип салсаң да айдай жаркырап турган чындыкты кайда катасың” – деп бүтүрө айтып, доону өчүрүптүр. Садыр Акенин бетке айтканы канында болсо керек. Кыргыз казак журтчулугуна маалым болгонго чейин Садыр бугу уругунан тараган Шапак Ныша деген байдын жылкысын багып, бээсин сааган деп айтылат. Чыгаандар эрезеге түйшүктүн жолун басып, жетишкен.

1865-жылдарында күзгө маал ак падышанын Жетисуудагы акимчилигинин буйругу менен Бишкек жана Каракол ойоздорунун бирикме жыйынында Кокон ордосу Байтик баатырдан кун доолап кайрылган арызы боюнча иш караганда Садыр мындай корутунду сөз айтыптыр.

“Катынпоз Кудаярдын күчүгү Рахматтулла кутурган кырк чоросу менен шапар тээп жатканда Байтик баатыр тыйпыл кылып салганы Кудаярдын найза бойлогус кылыгына жараша өч алуу деп эсептеймин. Рахматтуллага кошуп, Кудаярдын башын кесип, тукумун курутса болмок”. Кудаярдын кылыгын көз алдына келтирип, көңүлү чөгүп турган Байтик Садыр Акеге жүрөгү жылып, дилинде ыраазы болуп отурду дейт. Ушул учурдан пайдаланып Жангарач бий ыгын таап бере албай жаткан алтын жамбыны Садыр Акенин жеңине солоп жибергенде:

- Оо кудай урган, ушундай белең! деп жеңин силккенде уйдун томпойундай алтын жарк этип ортого ыргыганда Садыр:

Бий аба, пара берип оозумду булгайын дедиңизби. Угуп туруңуз, жарык дүйнөдө артыкчылык бар.

- Өлгөндөн туяк калган артык - атанын ысымы өчпөйт.

- Элге пайдасы тийбеген падышанын ак сарайынан кембагалдын жаман алачыгы артык.

- Элдин эмгегин жеп кажыган жолборстон жоргологон чычкан артык.

Жараткан алла акыйкатты жактырат. Байтик баатырдын доосун Жетисуу акимчилиги чечсин, былтыркы жыйынды токтоткон ошол тарап деп бүтүм чыгарылды.

Шабдан да Садыр Акенин сөзүнө алдыртан кулак төшөп, жактырып отурду дейт. Кыдыр мырза жаш болсо да баамчыл көрүнөт, Садырга кызыга карап отурду. Көптү көргөн кыраакы Чыныбай Садыр Акедеги чынчылдык, кебелбес туруктуулук, курч өткүрдүк, жүрөгүндө тазалык бар экенин байкап калды. Кызыл саздагы жыйын Садырдын адил айтканындай чечимге келди.

Каракол ойозунун орун басары (Султан) Зарыпбектин кызы күйөөгө качып бугуну дүрбөлөңгө түшүрөт. Ала качкан жигит күңгөйдөн Кожоярдык жетим бала султанга жээн эле. Садыр Акенин айылына киши келет. Сураштырса Түлөкабыл деген дыйкандын уулу Орозбак деген жигит ала качыптыр. Зарыпбектин алдына Чормонду баш кылып жуучу жиберсе кабыл албай, ишти ойоз чечет деп узатат. Куданын алдына баргандар боз ала болуп келгенин угуп, Садыр Аке кыжырланып, келинден кат даярдатып коёт. Ала качкандын жакыны деп ойоздон Чормон менен Садыр Акеге чакыруу келет. Ойоз кыргызча сүйлөгөндү үйрөнүптүр.

- Зарыпбектин кызын мал уурдагандай уурдап алыпсыңар. Мурун кызга калың төлөп кудалашкан жактан да арыз түштү. Ала качкан жигит тууганыңыз экен. Арыздангандарга каалаганын төлөп бересиңерби же баланы Сибирге айдатайынбы? Кыйдылык кылып мени сынап жатабы деп күнөм санап, ойозго тике карап:

- Сиз бир сурооомо жооп бериңиз. Орустар кызын күйөөгө бергенде калың алабы? Ойоз.

- Орустарда кызды калыңга сатуу деген болбойт. Күйөөгө чыкканда кызга сеп беришет.

- Бизди калың төлөгүлө дегениңиз кандай? Кызынын себин берсин султаныңыз. Калың төлөгөн Мураталыны (куда түшкөн) мал катары кызын саткан султанды айыптасаңыз орус салтын туура колдонмоксуз. Кыргыз эли ушуну талап кылат сизден. Султаныңыз кызды алган жетим баланын таякеси экенин унуткан. Же мен жалган айтып жатамбы? Деп Садыр баса айтат.

Зарыпбектин тили менен кысымга алып чоң айыпка жыгам деген ойоз карбаластап “арачыга алты таяк” дегендей эки кыргыздын ортосунда оңтойсуз абалда болду. Чынында эле ойоз адамгерчиликтин касиети жогору, калыс, адил, сөздөрү курч, эрки күчтүү бийикте турган киши менен сүйлөшүп отурганын сизди.

Тилекмат уулу Чыныбай Каракол ойозунда жардамчы болуп турганында үч төрт ата өтүшкөн тууганы Балтабайды жүрөгүнүн үшүн алып мокотуп салайын деп Жыргалаңдын суусун үч кечтирип сабаган экен. Балтабай бугу жамаатында “Сарооз” аталып тың чыга баштаганда ит күлүгүн түлкү сүйбөйт да.

Чыныбай каракашка аргымактын катуу жүрүшү менен үйүнө түшкөндө энеси Телегей апа кирпичин карап:

- Ээ балам, шашылган өңдөнүп келдиң да, капилет иш барбы элде?

- Жайында эле апа, тиги сароозго жолугуп...

- Ал бирдеме дедиби?

- Жок, айта жүргөн былык сөзүнүн жообун алды. Чоң сууну үч кечтирип акесин тааныттым.

- Алда балам ай бекер кылыпсыз. Анын башында кырсыкты күбүп, берекенди ага оодарган турбайсыңбы?

Атаңдын көрү жалган дүйнө сени жаңылткан тура.

Телегей апанын айтканы келди. Зарыпбек султанды шайтан түрткүлөп чоң ойоздун кабыл алуу бөлмөсүндө тамактанып отуруп Чыныбай 55 жашында зыян болду.

Өлүм кимди тоздурбаган. Алачыктай ак байбиче жүдөй түшүптүр. Бул оомалуу төкмөлүү дүйнөдө толук аяк толук бойдон турбайт белем. Кыргызга аттын кашкашсындай таанымал кишинин арбагына зыйнат өткөрүлбөсө көл боорундагылар чийки май жегендей болмок. Садыр Аке, Кыдыр Аке баштаган бугунун жакшылары Балтабайды ортого алышып, ак кийизге отургузуп хан көтөрүшкөн соң Чыныбайдын ашы берилмей болду. Ашка кыргыз казак журтчулугунан, Албан, Сымал уруусуна, солто сарыбагыштарга, Кетментөбөгө, Жумгалдык саяктарга, Атбашы, Нарын тараптагы моңолдор, черик, коңурат, азык уруктарына кабар берилип баш байгеге миң жылкы чектелди. Чыныбайдын каракашка аргымагын ашына сойушту токтотуп, чабалы деди Балтабай. Көл боорунан Кыдырдын тай кашкасы, Шумбаланын жез билеги, Кенжебайдын телторусу, каракашка төртөө экен.

Күндөрдүн биринде Шумбала атайлап каракашканы таптап аткан Жоломан сайапкерге жолугуп, күлүктөр чапчу жолду сурап, Садыр Акеден башка эч ким билбейт деген жооп алып, Садыр Акеге барып: Атым чыкса байгенин үчтөн бири сиздики, ат чапчуу жолду айтып бериңиз дейт. Садыр Аке Шумбалага серпиле карап: Напсиң курган Шумбала, байге бөлүшкөн кишини тапкан экенсиң дептир.

Арбак колдоп, алтымыш күлүктүн алдында Чыныбайдын каракашкасы чыгыптыр. Соңунда Кыдырдын тайкашкасы, жазбилек, телтору келиптир.

1860, 1864, 1882, 1884-жылдарда түзүлгөн келишимдерге ылайык Кытай менен Россия империясы кыргыз жериндеги чек араны бөлүшкөн (К.Сыдыкова, кыргыз тарыхы. 581-бет). Үзөңгүкууш аркылуу өткөн 1860 км орус-кытай чегарасы Пекин келишиминде каралган. Ысыккөлдүн түштүгү аркылуу созулган чек аранын Кантеңир бөлүгү 162 км, Сарыжаз бөлүгү 872 км, Чычар ашуусу 22 км, (К.С. К-Т 581 бет). Ошол чегаралардын такталбаганынан XXI-кылымдын башында кытай-кыргыз чеги боюнча талаш-тартыштар азыр да жүрүп жатат. Садыр 1864-жылы чегара бөлүүгө катышып, Кытайдагы Кызылсуу, Улуучат, Акчий, Турпан, Текес, Кундуз, Жылдыз кыргыз жерлери экенин далилдеген, бирок ал жерлерде кыргыздар барынан кытайда калган. 1885-95-жж. Кытай бийликтери чегарага дагы доомат койгондо жергиликтүү элден түзүлгөн укуктуу комиссиянын курамында көлдөн Садыр Аке, Чүйдөн Байтик, бугудан Кыдыр кирген. Садыр Аке: Бүтүндүгүбүздү коргобосок жерди алдырабыз деп С.Тяньшанскийдин картасы менен жер талашкандан башка арга жок экенин Колпаковскийге (комиссиянын төрөгөсү) толук түшүндүрөт. Эл атынан бийлик ээси болсун, шарт койчу укук болсун үчүн кыргыздан бирөө керектигинен кагаз жүзүндө Каракыргыз букара өкмөтү түзүлүп өкмөт башына Ш.Жантаев (Шабдан жарым паша болгон деген сөз ошондон калган) орун басарына Садыр Аке дайындалат. Күбөлүктү алып Колпаковский баштаган орус делегациясы менен кытай өкүлдөрүнө сүйлөшүүгө Садыр Аке Ташкентке барат. Кытай өкмөтү XV-XVI кк. Алтай кырка тоолорунда кыргыздар жашаганын, бул жерлер кийин уйгурлардыкы экенин, уйгурлар кытай тарабына өткөнүн бетке кармайт. Россия тарап орус, Англия, Франция, Германия, Кытай өлкөлөрүнүн окумуштууларынын илимий эмгектерин кытайча которуп талашат. (К. Мусабеков, Садыр Аке. Кыргыз руху. №7, 2004-ж. К.С. , К-Т. 563-бет). Садыр Акенин Колпаковскийге мындан башка жол жок деп түшүндүргөнүн аркасы менен Россия чек бөлүштө утуш алганын сыймык менен далилдейт. Верныйдан Садыр Акеге Ысыккөлдүн күңгөйүнөн 400 теше (гектар) жер берилип, өмүр бою жылына 200 тенге чектелет (К.С. К-Т 564 бет).

1964-жылы Кожоярга (Ысыккөл району) кудага бардык. Айыл “17 карагай” деп аталат экен. Тоосунда 17 карагай бар го деп оюма кеткен. Көрсө 17 каргай тарыхый сөз экен. Садыр Акеге 400 теше жерди бергенде 17 зым карагайдын удулу бөлүнүптүр (телефон зымы тартылган столба карагайлары).

Чекилдектин түзүндөгү чоң жыйынга даярдык Чоко манапка тапшырылган. Атбашы, Нарын, Акталаа, Тогузторо, Талас, Сары Өзөн Чүйдөн, көлдүн күңгөй, тескейинен топ-топ болуп агылып келгендер өргөлөргө жайгаштырылды. Алайдын Кабылан жайлоосунан

Алымбек датка кырк жигити менен келип түштү. Он эки канат ак өргөнү аземдетип түндүгүнөн көк жашыл туу желбиреп турду. Атбашыдан Кочкорго чейин эл журттун ээсимин деген Чоко жыйын башталаарда бийиктеп төшөк салдырып, куш жаздыктан чыканагын каттап жамбаштап жатты. Чоң жыйынды ушинтип башкарам дедиби... Бул кылыкка Шабдан, Байтик уялып улууга сөз айтышпады. Сырттан эшик сыйпай кирип келген Садыр Аке Чокого көз жиберип: Ооруп төшөктөн баш көтөрө албай жаткан кимиңер? Тилден калган немени жыйынга сүйрөп келгениңер кандай Шабдан иним. Оо кудай таала, бала болуп калгансыңарбы, алгыла муну үйүнө жеткиргиле дегенде Чоко ак, көк дебей сыртка жөнөдү. Карамүртөз капырга ишенбей түнкүсүн Садырдын өргөсүн акмалатып койду Шабдан.

Беш күнгө созулган жыйында Алымбек датка кыргыз-кыпчак журтчулугун мамлекет кылып чыгуу жөнүндө айтып, башыңарды бириктирип башкарып кетем деп айта албаса да буга кандай дейсиңер деп оюн ортого салды. Кулак төшөп отурган Садыр Аке сөз кезеги келгенде:

- Эзели оңолбогон ордоңуз мертинен тайып өкүмдарыңыз кара жанын калкалап тагын таштап качса, орус акимчилиги шаарларды камап алса төө кыядан өткөн соң дегендин кереги жокко датка аба. Жээнибиз деп Кудаярды хан көтөрүп эмне таптыңар. Кем акыл катынпоздун кысымынан башка калк кызмат көргөн жок. Эми оруска бурулуп тынч калыштан башка айла жоктур. Эл Садыр Акенин сөзүнө маани берип турушту. Алымбек ичинен өкүнүч ойго бастырып таамай айтканың талууга тийди белем аркалык үкөм. Каллабызды иштете албапбыз. Аттигиң мурунтан билишкенибизде... Адил айтканың мени кебез менен мууздагандай болду дегендей абалда калды.

Эртең жолго чыгабыз дегенде, Чоко Садыр Акени Шабдан, Байтик аркылуу өргөсүнө чакырып кечирим сурады.

Кылым өткөн кыргыздын чоң жыйынында чындыкты бетке айтканын эл аңыз кылып, муундан муунга калган бул даректүү окуя Садыр Акенин тарыхый инсан экенинин бир далили.

*Садыр акенин бейити Кожояр айылында. 1991-жылы урпактары, Ысыккөл районунун Эш Акеге эстелик күмбөз тургузушуп (бийиктиги 12м. Багы – 1гектар, 150-жылдык маареке өткөрүшкөн. “Садыр Аке” фондусу бар.

Эли жери үчүн токсон толгонуп, түз бетке айтканы менен айырмаланган Садыр Аке баскан улуу жол демократия багытындагы биз куруп жаткан коомго алып барчу жолдун бири.

АДАБИЯТТАР

1. Закиров С. Кыргыз санжырасы. -Б., 1995.
2. Молдо Т., Өмүралиев Ч. Кыргыз санжырасы. -Б., 1993.
3. Усубакунов М. Алагөз- Кааба жана бугу. -Б., 2004.
4. Сыдыков Т. Ыйык- көл керемети (тарых жана тагдыр). -Чолпоната, 2003.
5. Сыдыкова К. Кыргыз тарыхы. -Б., 2003.
6. Сыдыкова К. Чачылган кыргыздар. -Б., 2005 .
7. Санжырачы Муканбетов Темиркандын жазмасы.